

Irah Kučerová

Střední Evropa

Komparace vývoje
středoevropských států

Střední Evropa

Komparace vývoje středoevropských států

Irah Kučerová

Recenzovali:

prof. Ing. Jaroslav Jakš, DrSc.

doc. PhDr. Běla Plechanovová, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum

Redakce Richard Straberger

Obálka Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Irah Kučerová, 2015

ISBN 978-80-246-3067-0

ISBN 978-80-246-3077-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva	7
Úvod	9
1. Vymezení regionu Střední Evropy	12
1.1 Geografické vymezení Střední Evropy	13
1.2 Ekonomické vymezení Střední Evropy	19
1.2.1 Fyzická geografie jako předpoklad ekonomického rozvoje Střední Evropy	19
1.2.2 Hospodářská geografie Střední Evropy	22
1.2.3 Hledisko sociální geografie při vymezení Střední Evropy	28
1.3 Politické vymezení Střední Evropy	33
1.4 Institucionální vymezení Střední Evropy	52
Závěrem k 1. kapitole	65
2. Geopolitika Střední Evropy	70
2.1 Geopolitický kontext střední Evropy	71
2.2 Vývoj geopolitického významu střední Evropy	73
2.3 Geopolitická hlediska střední Evropy po druhé světové válce	81
Závěrem ke 2. kapitole	88
3. Profil ekonomik střední Evropy	91
3.1 Výchozí charakteristika bývalých centrálně plánovaných ekonomik	91
3.1.1 Polsko	101
3.1.2 Maďarsko	108
3.1.3 Československo	112

3.1.4 Slovinsko	123
3.1.5 Německá demokratická republika	130
3.2 Spolková republika Německo	137
3.2.1 Sjednocovací proces Německa	145
3.3 Rakousko	150
Závěrem k 3. kapitole	157
4. Transformace jednotlivých středoevropských zemí	161
4.1 Teorie transformace	161
4.2 Polsko – transformace	167
4.3 Maďarsko – transformace	171
4.4 Československo – transformace	177
4.4.1 Česká republika	182
4.4.2 Slovensko	184
4.5 Slovinsko – transformace	188
4.6 NDR – transformace	191
Závěrem k 3. kapitole	193
5. Teoretický rámec spolupráce středoevropských zemí	197
Závěrem k 5. kapitole	214
Závěr	214
 Bibliografie	 217
 Summary	 230
 Rejstřík	 231

Předmluva

Metodologická poznámka: V textu se snažím jednoznačně diferencovat velikost písmen pro označení středoevropského regionu. Pokud jde jen o geografické upřesnění, užívám v adjektivu sousloví „střední Evropa“ malé písmeno, pokud uvažuji o tomto regionu jako o svébytné entitě, tzn. o předmětu výzkumu, užívám v adjektivu sousloví „Střední Evropa“ velké písmeno (jde o úvahy nad otázkami politických, institucionálních či historických a ekonomických aspektů). Ve snaze vymezit Střední Evropu jako entitu jsem použila čtvero kritérií, a to geografické, ekonomické, politické (strategické) a institucionální.

Středoevropský region je strategickým územím. Podle historických úvah splňuje kritéria geostrategického teritoria, aniž by se to ale adekvátně projevilo v teoriích mezinárodních vztahů. Středoevropský region je po několik staletí konfliktní zónou mezi velkými říšemi ohraničujícími prostor střední Evropy – tyto velké země mají tendenci nejen zahrnovat její teritorium do sféry svého zájmu, ale také ji chápat jako integrální součást své výkonné moci. Střední Evropa není od třicetileté války považována za samostatnou entitu, naopak je vnímána jako součást větších státních celků či impérií, případně jako předmět vzájemného sporu. To ostatně platilo i v meziválečném období, kdy na území střední Evropy vzniklo několik samostatných států – bohužel jen na velmi krátkou dobu. A zranitelnost středoevropského teritoria není zdaleka zažehnána ani na počátku 21. století. Proto je třeba se vymezením tohoto regionu zabývat.

Středoevropský prostor obývá několik suverénních států s více etniky. Otázka se většinou koncentruje na to, které státy do tohoto prostoru patří a které již ne, případně proč do něj patří a proč ne. Nejednoznačnost vymezení tohoto regionu nenaráží tolik na objektivní difference, ale spíše na subjektivní hodnocení jednotlivých faktorů daného území, většinou

přizpůsobované vlastním potřebám. Proto je velmi členité i poměrně technicistní definování Střední Evropy z pohledu geografického. Prakticky všichni autoři zabývající se specifiky Střední Evropy se shodují v tom, že geografie je ve službách geopolitiky, z čehož plyne různorodost pojetí Střední Evropy a jejích států. Analýza je doplněna o vymezení ekonomické, politické a institucionální, přičemž právě to poslední se ukazuje jako nejpodstatnější.

Součástí je geopolitická analýza středoevropského regionu.

Předkládaná studie komparuje výchozí podmínky středoevropských zemí a jejich ekonomik, shrnuje transformační procesy v jednotlivých zemích a všímá se i jejich kooperačního potenciálu.

Na závěr výzkumu je pro vysvětlení vývoje spolupráce mezi středoevropskými státy použit teoretický model hlavních integračních teorií, z nichž jako relevantní se ukázaly funkcionalismus, neofunkcionalismus a europeizace.

Téma práce je zaměřeno na to, zda lze Střední Evropu považovat za samostatnou entitu, či ne, na výzkumné otázky týkající se definičních znaků Střední Evropy, na to, jak tento region vnímají Západ i Východ, tzn., zda rozlišují Střední Evropu, nebo zda tento region chápou jen jako střední Evropu z geografického hlediska. Cílem je vyjasnit pojetí tohoto regionu, neboť z tohoto pohledu není v české ani zahraniční literatuře věnována této problematice dostatečná pozornost.

Praktickým cílem bylo provést komparaci vývoje středoevropských zemí, včetně transformačních procesů s jejich klady či záporů. Ucelená komparace Střední Evropy dosud chybí. Studie je pojímána ze zorného úhlu mezinárodních vztahů.

Úvod

Zásadní otázkou je, zda jde o Střední, nebo střední Evropu. Můžeme tento prostor uvažovat v intencích Střední Evropy jako osobitého regionu s vlastními charakteristikami, anebo vždy půjde jen o střední Evropu v geografickém vymezení? Pokud chceme s tímto regionem pracovat jako se specifickým, pak je nutné se zamyslet nad tím, čím nebo zda se Střední Evropa vůbec odlišuje od Západu a Východu Evropy v kontextu politickém, institucionálním i ekonomickém. Vycházím tedy z převládajícího platného názoru o existujících diferencích mezi Východem a Západem obecně, konkrétně v Evropě. Pokusím se tyto rozdíly detekovat a na analýze středoevropského regionu najít či vyvrátit specifika, jež by svědčila pro příslušnost regionu tam či onam.

Význam středoevropského regionu není oproti mnohým přímořským regionům jednoznačný, a proto se v běhu dějin mění přeskupování těžišť politické moci či ekonomického výkonu. Nicméně jedna charakteristika je pro něj nosná již po deset století – jedná se o strategicky důležité území jak z ekonomického hlediska, tak z hlediska politického a vojensko-bezpečnostního. Pod tímto zorným úhlem je to spojnice mezi západní a jižní Evropou na jedné straně a severovýchodní částí Evropy na straně druhé.

Institucionalizace střední, resp. Střední Evropy je poměrně výbušné téma jak na západ, tak na východ od tohoto regionu. Přesněji řečeno, výbušnost získávají diskuse spíše na Východě, protože Rusko odmítá uznat specifika této části Evropy s poukazem na to, že vlastně patříme do sféry jeho geopolitických zájmů, mimoto je to dáno určitými aspekty historickými, etnickými a jazykovými. Západ je naopak překvapen emancipační snahou středoevropských společností zviditelnit se jako svěbytná entita odlišující se od Západu i Východu a chápe nás jako jednu množinu východní Evropy. Pro zbytek světa je jakékoliv dělení Evropy pod

rozlišovací schopností. „Pojem východní Evropa (...) je zčásti zeměpisný a zčásti politický (...) zahrnuje i některé země, které by bylo patřičné označovat jako středoevropské, jako jsou Československo, Maďarsko a Polsko, a také území, na kterém v roce 1949 vznikla NDR (...)“ (Applebaum, 2014: 414).

Eric Hobsbawm vidí ve Střední Evropě pouze politickou kategorii, ne kategorii geografickou ani institucionální. Mluví dokonce spíše o normativním přístupu než o přístupu pozitivistickém.

Nutno dodat, že pojem Střední Evropa je z historického hlediska poměrně mladý. Poprvé v jeho intencích uvažoval Johann Gottfried Herder, a to v 70. letech 18. století, tedy dokonce v období, kdy středoevropské národy žily v rámci velkých říší – Pruska, Rakouska a Ruska. Nicméně Herderovo pojetí pracuje ne s politickou rovinou, ale s rovinou institucionální. V 19. století pak byly jakékoliv emancipační snahy těchto etnik potlačovány. Teprve období po první světové válce a její geopolitické výsledky znamenají renesanci středoevropské příslušnosti, ale bohužel jen nakrátko, neboť studená válka od poloviny 20. století znamenala začlenění většiny středoevropských zemí do sovětského impéria. Uvolnění v mezinárodních vztazích druhé poloviny 80. let 20. století pak přineslo nový impulz pro polemiky o Střední Evropě, které ale přetrvávají dodnes, tzn. více než 25 let po stržení Berlínské zdi jako symbolu rozdělení Evropy na Východ a Západ. Proto také Timothy Garton Ash mohl už v roce 1986 říci, že Střední Evropa se vrátila (Ash, 1986: 1).

Jak dalece je téma Střední Evropy důležité? Zajímá kohokoliv jiného mimo hranice tohoto regionu? Má vůbec smysl v pojetí mezinárodních vztahů? Chceme-li si zodpovědět tuto otázku, a to způsobem, který nebude jen v intencích akademické debaty, je třeba zodpovědět pár otázek. Odpovědi na ně by měly vysvětlit, proč se středoevropské společnosti jako konkrétní entity se specifickou historickou zkušeností, které jsou nyní součástí širších mezinárodních koalicí a které mohou poskytnout empiricky podložené postoje k řešení různých situací, dnes domáhají emancipace v oblasti mezinárodních vztahů. A to i přes jasný fakt, že nás ostatní svět vidí jen jako následovníky (dodatečné členy) Evropské unie, případně Severoatlantické aliance, ve smyslu jejich periferních členů (de Blij, 2012: 262).

Může mít Střední Evropa např. nějaký politicky prokazatelný vliv v Evropské unii, resp. může přesvědčit ostatní o svém úhlu pohledu, anebo je jen přívěskem Evropské unie jako „dodatečný“ člen bez reálného přínosu, maximálně jen jako část ekonomické základny? Téma Střední Evropy je těžko uchopitelné, má tendenci k normativnímu pojetí – jak by

středoevropské společnosti mohly reálně ovlivňovat svůj vývoj. Bohužel jde o téma spíše pozitivisticky chápané – je to tak, jak to je, nic s tím nelze dělat. Tedy Střední Evropa je spíše předmět zájmu, ne objekt s nižší reálnou pravomocí změnit svůj osud (oproti větším hráčům Evropské unie).

Pokud chceme pracovat s kategorií Střední Evropy jako svébytného regionu, zkusme odpovědět na následující otázky:

1. Jaký je definiční znak regionu Střední Evropy?
2. Je Střední Evropa skutečnou entitou?
3. Nejde jen o rozpaky nad diferencemi vývoje středoevropských zemí oproti západním státům Evropské unie? Jaký je současný diskurz uvnitř EU 15 – vnímá západní Evropa rozdíly mezi střední a východní Evropou?

Při zpracovávání tematiky středoevropských zemí vycházím z hypotézy, že **země Střední Evropy se odlišují od ostatních členských zemí Evropské unie především svým institucionálním prostředím, ne již tolik ekonomickou úrovní**, a to jak vůči západoevropským zemím, tak i vůči zemím východoevropským.

V následující části se analýza orientuje konkrétněji na středoevropské státy, na jejich ekonomický profil, na vývoj transformačních procesů a na jejich postoj k integraci – k Evropské unii.

V závěrečné části se zaměřuji na teoretickou reflexi integrace středoevropských zemí do Evropské unie a pracuji s hlavními integračními teoriemi relevantními pro daný výzkum, což by měl být především funkcionalismus, neofunkcionalismus a koncept europeizace a také postfunkcionalismus. Na konkrétních příkladech by měla být příslušná paradigmatata verifikována, nebo pro vývoj ve Střední Evropě naopak uznána jako vedlejší. Teoretické pojednání záměrně zařazuji až na závěr, neboť poměrně různorodý vývoj Střední Evropy a jejích protagonistů především po roce 1989 naznačuje jisté korelace s konkrétními teoretickými postuláty, některé naopak nepotvrzuje. Nejde tedy o to, vysvětlit vývoj v konturách vybraného konkrétního teoretického konceptu, ale spíše o to, najít teoretický základ adekvátní reálnému vývoji.

Bude použit jak kvalitativní výzkum Střední/střední Evropy na základě interpretativní analýzy logicky s ontologickými (neboť předmět střední Evropy je pojímán často velmi individuálně a pak existuje více pojetí), axiologickými (otázka jednotlivých kritérií analýzy – kritérium geografické, ekonomické, politické, institucionální) a metodologickými přístupy, dále diskurzivní analýza pojmu Střední Evropa a v ekonomicky či institucionálně zaměřených kapitolách analýza komparativní.

1. Vymezení regionu Střední Evropy

Střední Evropa jako svébytná entita je určitým konstruktem, jenž je dějinně ovlivněn konkrétním rozložením politických sil. Strategická hodnota středoevropského teritoria pro hospodářské, a tudíž i vojenské cíle je důvodem pro velmi nesnadné a přitom snadno zneužitelné vymezení regionu střední Evropy. Střed Evropy tvoří logicky nárazníkový pás mezi západní a východní částí Evropy v geografických souvislostech, mezi Západem a Východem v politickém a institucionálním smyslu. Také ekonomické charakteristiky středoevropských zemí byly a doposud jsou jistým přechodem mezi západní prosperitou a východní chudobou. Pokusme se definovat Střední Evropu jako specifický region ve čtyřech základních rovinách, a to v rovině geografické, ekonomické, politické a institucionální.

Nedejme se zmást zdánlivou jednoduchostí geografického vymezení, neboť geografie je významnou stránkou geopolitiky, a tudíž její kategorizace podléhá politickým, ekonomickým a strategicko-bezpečnostním výzvám a samozřejmě také institucionálním charakteristikám. Geografické hranice posunoval podle konkrétní potřeby nejen historický vývoj, ale pojetí Střední Evropy bylo a je různé i v rámci jednotlivých epoch. „Geografie dodává pojmu „střední Evropa“ zdánlivou samozřejmost a objektivitu, která mu nenáleží. Samozřejmě, že onen pojem má své geografické vymezení (...), ale ve svých základech patří, jakož i mnohé další zdánlivě definovatelné termíny veřejného diskurzu k hodnotovým soudům“ (Hobsbawm, 2009: 212). Odpovídá to vymezení střední Evropy podle historického a politického determinismu, „neboť jakmile se podíváme na mapu, víme, jaká historie té země musela být (...) politika národa je v jeho geografii“ (Solberg Søylen, 2012: 30).

Pak také ale „geografické vymezení není přitom důležitější charakteristikou regionu než politické, ekonomické a kulturní vymezení“ (Adámková, 1999: 5).

Poněkud volnější geografické vymezení v závislosti na ekonomických aspektech nabízí Robert Kastner, pro nějž je konstrukce Střední Evropy procesem vývoje vzájemné spolupráce, ústící ve vytvoření vlastního hospodářského regionu s rostoucí vzájemnou kooperací a s vytvářením konkurenčního prostředí. Středoevropský trh se formuje postupným propojováním jednotlivých ekonomik, což se vyvíjí v závislosti na intenzitě vzájemných kontaktů. „Střední Evropa není bašta, ani pevnost“ (Kastner, 2002: 21).

Proto Kastner zahrnuje do středoevropského regionu vedle Německa, Rakouska a čtyř zemí Visegrádu i Slovinsko.

„Střední Evropa je sporný prostor a prostor sporu: spor se vede o to, co tento prostor vlastně je“ (Kosík in: Trávníček, 2009: 7).

Podstatou zkoumaného problému je tedy velmi zjednodušeně řečeno to, zda je Střední Evropa opravdu entitou, nebo zda jde jen o střední Evropu, tzn. o státy ležící uprostřed evropského kontinentu bez jakéhokoliv náznaku svébytnosti?

„Existuje střední Evropa, nebo je to jen fantom? A pokud existuje, jakou má podobu? Jde o historickou realitu, zeměpisný prostor, nebo spíše jen o snivou nostalgii či touhu po tom, co má teprve nastat, až se vymaníme z nelítostného sevření dějin?“ (Trávníček, 2009) Nejedná se jen o nové označení původního historického celku zvaného Rakousko-Uhersko?

„Koncept střední Evropy je koncept pohyblivé změny. Není možné říci, že přesně tady je hranice“ (Buzek, 2011). Z tohoto hlediska jde o pozitivní hodnocení – ob stojí a přežije pouze ten organismus, který je schopen vyvíjet se. Pak bychom ale o Střední Evropě mluvili z pozice odolnosti regionu. A „koncept regionální odolnosti jakéhokoliv geopolitického subjektu má několik strategických dimenzí“ (Kučerová, 2006b: 170): od vojensko-bezpečnostních a sociálních až po ekonomické, včetně komparativních výhod mezinárodní spolupráce.

1.1 Geografické vymezení Střední Evropy

Kruciální otázka se týká čistě zeměpisného ohraničení střední Evropy, logicky až poté může přijít dotaz, zda jde o Střední Evropu. Vzhledem k faktu, že z geografického, resp. fyziogeografického úhlu pohledu je

střed Evropy posunut výrazně na západ, pak je samozřejmě problém i s lingvistickým určením střední Evropy, kdy dominují dvě jazykové skupiny – germánská a slovanská.¹

Střední Evropa není jednoznačně vymezena nejen politicky, institucionálně, ale ani geograficky. „Pojem střední Evropy bývá často chápán v geografii různě, většina geografů jím rozumí trup Evropy bez všech poloostrovů i bez Východoevropské roviny. Někteří mluví o státech střední Evropy a dávají pak celku hranice politické. Po řadu desetiletí, kdy Evropa byla politicky rozdělena na Západ a Východ, upadl pojem střední Evropy téměř v zapomenutí. Ale (...) na tomto místě jím rozumíme územní jednotku vymezenou z hledisek morforektonických a morfostrukturních“ (Král, 1999: 95).

Podstatou je tzv. hercynská³ střední Evropa, jednotka charakterizovaná nejen morfostrukturou, ale i geologickými rysy, klimatickými a fyto-geografickými. Ovšem to znamená, že podle fyzické geografie Evropy se takto pojímaný středoevropský region táhne od francouzského Calais po dnes ukrajinský Lvov (1 600 km rovnoběžky) a další konturou je poledníková šířka od Jutského poloostrova k švýcarsko-německé hranici (až 600 km). Pak ale podle fyzické geografie vypadávají z okruhu střední Evropy tzv. typicky středoevropské státy, tvořící „srdce Evropy“ – Česká země, Slovensko, Polsko, Maďarsko, Rakousko, případně i Slovinsko. Území těchto států spadá podle fyziogeografického, geomorfologického hlediska pod oblast Východoevropské roviny, případně pod alpsko-karpatskou oblast. Snad jediné, co vystihuje běžně chápánou oblast střední Evropy, je její fytogeografické vymezení, charakterizované poměrně rozsáhlými lesními porosty, pokrývajících i dnes až třetinu půdy (Král, 1999: 119). Ovšem je třeba si uvědomit, že geografie již dávno nesleduje jen přírodně-geografické charakteristiky,⁴ ale také vztahy mezi společností a přírodním prostředím,⁵ případně kulturní a civilizační aspekty

1 Včetně ugrofinské maďarštiny.

2 Tzn., že jde vždy o akcent na význam tvaru, ať již územního reliéfu, nebo jeho pokryvu.

3 Podle pohoří Harz v dnešním středním Německu a podle jeho jihozápadně-severovýchodního směru je právě zasazena oblast střední Evropy. Diagonální determinace střední Evropy, byť ne zcela ve fyziografickém určení, v podstatě odpovídá současnému konsenzu o hranicích střední Evropy.

4 Tzv. první tradice geografie, začínající ve starověku a změněná až v éře A. von Humboldta (1769–1859), jenž zahrnoval do geografie mj. i hospodářské a demografické faktory.

5 Tzv. druhá škola geografie, rozšiřující se směrem do sociogeografie a politické geografie – Friedrich Ratzel (1844–1904).

jednotlivých regionů⁶ (de Blij, 2012: 6–7). Současná geografie⁷ se dokonce zaměřuje více na společensko- či lidsko-geografickou rovinu analýzy, tedy není pro ni podstatný přímo zorný úhel fyzické geografie (de Blij, 2012: 8). Mimo jiné i proto je problematické, či přímo často sporné vymezení Střední Evropy z čistě geografického hlediska – nejde o jednoznačně přírodní disciplínu, ale o disciplínu společenskovední se zřetelnými geopolitickými determinantami. Právě pro Střední Evropu platí, že „je ovšem patrná inercie geografických podmínek ve srovnání s podmínkami ekonomickými nebo politickými“ (Maryáš – Vystoupil, 2004: 16).

Nutnost geografické svázanosti Evropy (resp. její semknutosti) evidentně spíše po institucionální linii než po linii čistě geografické doporučoval Albrecht Penck, německy hovořící středoevropský geograf.⁸ Navrhoval rozdělení Evropy do tří pásem – na Přední Evropu, Střední Evropu a Zadní Evropu. Do Střední Evropy však zahrnuje kromě Norska celou Skandinávii na straně jedné, na druhé straně i Krétu, a dokonce Oděsu (Goněc, 2011: 125–126). Jde evidentně o pohled glóbusový, resp. mentální – zkreslený, nemající opodstatnění ani v politické či kulturní sféře; Skandinávie versus Střední Evropa versus Středomoří – to je zcela mimo zaběhlé systémy zkoumání. A Penck to ani nevysvětluje.

Konkretizace středoevropského regionu naráží na různá pojetí, zahrnující často širší okruh zemí, než by tomu přísně geografické určení odpovídalo. Jsou tam zařazovány země, které zřetelně zasahují spíše do západoevropského prostoru, jejichž společným jmenovatelem jsou Alpy a které jsou pracovníčně označovány jako alpské země. Vedle typicky alpských zemí, jako je Rakousko, Lichtenštejnsko a Švýcarsko, mluvíme o Německu, jehož většina území leží ovšem mimo masiv Alp a má svými přírodními podmínkami charakter spíše středoevropský. Na druhou stranu bývá do středoevropské množiny zahrnováno i Slovinsko, což má podklad v jeho geografické příslušnosti v rámci alpského pohoří, ale jsem přesvědčena o tom, že je do této skupiny zařazováno především z historických důvodů, neboť bylo poměrně dlouhou dobu – už od 13. století – součástí rakouské monarchie. Jistě dalším důvodem pro zahrnutí Slovinska do námi sledované kategorie evropských států je i jeho vývoj v rámci socialistického tábora. Lonnie Johnson z Oxfordu považuje Slovinsko jednoznačně za součást Střední Evropy na rozdíl od Rakouska

6 Tzv. třetí tradice geografie, mj. plně rozvíjející geopolitickou dimenzi geografie, ale také např. dimenzi ekologickou.

7 Tzv. čtvrtá tradice – tzv. location tradition.

8 Němec, který chápal střední Evropu jako logickou součást německé říše v jejích historických konturách. Zemřel 7. 3. 1945 v Praze.

(*sic!*) a Německa, které považuje za středoevropské země pouze v širším kontextu (Johnson, 1996). Slovinsko má na druhou stranu velmi úzké, historicky podmíněné vztahy jak s dnešním Rakouskem, tak s Itálií, což by pro jeho zařazení do prostoru Střední Evropy nahrávalo. Ostatně geografické úvahy často odráží historické události a vztahy (de Blij, 2012: 8). Slovinsko je často spojováno s jeho potenciálem být mostem mezi Evropskou unií a Balkánem. Z čistě geografického hlediska ale Slovinsko spadá do jižní Evropy, resp. do oblasti západního Balkánu.

Užší pojetí středoevropského regionu redukuje skupinu na země blíž geografickému centru Evropy. Nicméně ani v tomto případě není vymezení jednoznačné. Téměř všichni se shodnou na čtyřech zemích tvořících původní visegrádkou skupinu (V 4), tzn. na tom, že jde o Polsko, Česko, Slovensko a Maďarsko, i když pro západní geografy může Maďarsko tvořit vlastně západní hranici východní Evropy (Schenk, 1950). Schenk však na druhou stranu země dnešního Beneluxu jednoznačně chápe jako středoevropské – dokonce i Slovensko a Polsko (*sic!*) mohou být chápány jako východoevropské země, protože geografický střed je posunut výrazně na západ, zahrnující vedle zemí Beneluxu i Alsasko-Lotrinsko (Mutton, 1961).

S dalšími dvěma státy ležícími ve středu evropského kontinentu – Německem a Rakouskem – to po stránce geografické analýzy není problém a jednoznačně sem patří, i když pro někoho jen v rozšířených souvislostech (Johnson, 1996). Váhání je namíště, pokud jde o institucionální aspekty vývoje těchto států – tolik odlišné od zemí Visegrádké skupiny a tolik s nimi příbuzné. Z historického, politického a v mnohém i institucionálního hlediska Německo i Rakousko sem jednoznačně patří. Vliv těchto zemí na společenský, kulturní, politický a institucionální vývoj zemí Visegrádu je nezpochybnitelný, a proto jsou do naší analýzy Střední Evropy zahrnuty.

Geografické kontury definování Střední Evropy jsou tak trochu volnější, než by se u tak poměrně technicistní disciplíny, jakou geografie bezesporu je, dalo očekávat. V každém případě geografické vymezení středoevropského regionu pracuje s dvěma osami. Západovýchodní linie pracuje s rozšířeným vymezením a zahrnuje tzv. alpské země. Existuje i poměrně běžný názor především anglosaských autorů, kteří osu západ – východ doplňují ještě jižním rozměrem o Balkán, pak ale tento region svorně označují za východní Evropu (Seton – Watson, 1985), a to bez ohledu na její geografické a institucionální parametry.

Osa sever – jih odpovídá i dalšímu pojetí, které vedle států V 4 a Rakouska zahrnuje i pobaltské republiky, ačkoliv se kvůli specifickým

faktorům vývoje těchto zemí a s ohledem na jejich výrazně severovýchodní polohu jedná spíše o minoritní názor. Kromě toho Litva, Lotyšsko a Estonsko tvoří geograficky přirozenou východní hranici Evropské unie s euroasijským gigantem Ruskem. Optikou rozšířené Evropské unie však bývají všechny nové členské země spojovány v jeden segment a pak bývá tento region označován za středovýchodní Evropu⁹ (Artis – Banerjee – Marcellino, 2006), což jednoznačně evokuje poněkud nepřesnou představu homogenní skupiny a hlavně to stírá geografickou diferenciaci této skupiny zemí.

Pracovně ale převládá vymezení severojižní osy, odpovídající tomu nejužšímu ohrazení, a pracuje pouze se státy Visegrádu jako technicky vzato se středem evropského kontinentu, protože ostatní státy, nacházející se v centrální části Evropy, nenesou jednoznačné charakteristiky jako země Visegrádu – pak záleží na rozhodnutí analytika, zda je do Střední Evropy zařadí, či ne (Katzenstein, 1997). Právě Katzenstein (podobně jako Johnson) tak nezahrnuje Rakousko ani Německo do této analyzované kategorie s ohledem na jejich institucionální a politickou historii. Znamená to tedy, že Střední Evropa operačně splývá především s dnes čtyřmi postsocialistickými státy visegrádské skupiny, což ale neodpovídá čistě geografickému vymezení.

Chápání Střední Evropy jako regionu se však vyvíjí, takže po roce 2000 se akční radius regionu ve většině analýz zužuje, zatímco před dvaceti a více lety byl středoevropský prostor chápán v podstatně širších souvislostech. Francouzský geograf Foucher rozčlenil střed Evropy (Median/Middle Europe) do dvou subregionů. Středo-severní Evropu podle něj tvoří sedm států, a to Polsko, Česko, Slovensko, Maďarsko, Slovinsko, Chorvatsko a Srbsko. Středo-jihní Evropa s čtyřmi státy – Rumunskem, Bulharskem, Makedonií a Albánií – tvoří druhou zónu, přičemž Foucher z této skupiny zcela vylučuje Řecko, byť mu přičítá vliv na vývoj zemí tohoto evropského subregionu (Foucher, 1993: 60). Pak se ale nutně naskytá otázka, které země tvoří evropský jih. Foucher nabízí spíše historicko-geografický koncept Střední Evropy.

Podobně viděl ve stejné době Střední Evropu i americký historik Magocsi, který tento region chápe ve třech zónách, jimiž posunul geografický střed Evropy poměrně daleko na východ. Severní zónu vymezil územím mezi Baltickým mořem, Severními Karpaty a Dněprem. Sem podle něj spadají následující země: bývalá NDR, Polsko, Litva, Bělorusko, Ukrajina a Moldávie. Tzv. alpsko-karpatská zóna koresponduje

9 Central Eastern European Countries – CEEC.

s bývalým Rakousko-Uherskem, což znamená tyto státy: Česko, Rakousko, Slovensko, Maďarsko, Rumunsko, Slovinsko, část Chorvatska a Srbska, a dokonce i severní Itálii. Třetím regionem středovýchodní Evropy je balkánská zóna, zahrnující zbylou část Chorvatska a Srbska, ostatní státy bývalé Jugoslávie, Albánie, Řecko, Bulharsko a evropskou část Turecka (Magocsi, 1993). Ačkoliv Magocsi hovoří o střední a východní Evropě, myslím, že geografické hledisko tu jednoznačně překrývají politické a institucionální aspekty, které člení Evropu zjednodušeně pouze na dvě základní části, a to na část západní a na část východní.

Další americký historik polského původu Halecki rozčlenil Evropu do čtyř makroregionů: na západní, středozápadní, středovýchodní a východní region. Středovýchodní Evropu tvoří podle Haleckého pás států mezi Švédskem, Německem a Itálií na straně jedné a Ruskem a Tureckem na straně druhé (Halecki, 1950: 120). Znamená to tedy, že uvnitř těchto hranic chápe Halecki těžiště střední a východní Evropy v jedné kategorii, a to především z historického hlediska. Nicméně dodává, že všechny evropské státy a jejich společnosti se vzájemně ovlivňují a obohacují, tzn., zdůrazňuje i východní vlivy v západní části Evropy (Halecki, 1953).

Region Střední Evropy je definován flexibilně v závislosti nejen na geografické příslušnosti, ale jak je vidět z předchozího výčtu, často jsou to spíše historické resentimenty a institucionální, politické a ekonomické parametry, spojující různé státy této části Evropy. Mluvíme o tzv. mentální mapě – vnímání geografie je velmi subjektivní a je odrazem historické empirie, politické orientace a institucionálních aspektů. V různých zemích středoevropského regionu proběhlo mnoho průzkumů týkajících se zařazenosti k Západu/Východu, z nichž ikonickým dotazem se stala banální věc: Které město leží západněji: Vídeň, či Praha? Naprostá většina respondentů mínila, že Vídeň... A tak je třeba znovu připomenout zásadní charakteristiku: „Střední Evropa není bašta, ani pevnost“ (Kastner, 2002: 21). Nové formování Střední Evropy jako entity je procesem nastartovaným po roce 1989 v době rozvoje nových forem vzájemné spolupráce jak na straně jednotlivých států, tak i jednotlivých podnikatelů (Konrad, 1999). Pak se hranice tohoto regionu mohou posouvat podle intenzity vzájemných vztahů sousedících států, ovšem vždy v minimálním geografickém ukotvení. Pro účely této analýzy budeme pracovat s modelem zemí Visegrádu, doplněným o Rakousko a Německo, případně o Slovinsko.

Geografické podmínky však nehrají pouze pasivní úlohu nositele společenského rozvoje. Mohou tento proces zpomalovat, nebo naopak

urychlovat přítomností nerostných surovin, geografickou polohou v rámci světového uspořádání a v neposlední řadě klimatickými podmínkami. Při vědomí omezenosti geografického determinismu ve společenském vývoji nebyl vznik různých kulturních a civilizačních center od nejstarších dob po současnost náhodný (Maryáš – Vystoupil, 2004: 16).

1.2 Ekonomické vymezení Střední Evropy

Ekonomická, resp. socioekonomická rovina vymezení jakéhokoliv regionu má poměrně širší strukturu analýzy. Pro vymezení Střední Evropy se pokusím strukturovat ekonomické znaky podle tří geografických hledisek, a to po stránce fyzické geografie, ekonomické a sociální. Cílem je najít společné charakteristiky středoevropských zemí, zrovna tak jako jejich diferenční znaky.

Nelze opominout geografický determinismus, tedy vliv přírodního prostředí na vývoj společnosti včetně ekonomického rozvoje. Fyziografický charakter území je určujícím elementem rozvoje dané oblasti, byť dnes oproti 18. století již nehovoříme o absolutním determinismu. Historický a politický determinismus vysvětluje základní vývojové procesy – politika národa je v jeho geografii, což znamená, že jen při pohledu na mapu můžeme říct, jaká je politika daného státu (Solberg Søylen, 2012: 30).

1.2.1 Fyzická geografie jako předpoklad ekonomického rozvoje Střední Evropy

Nezpochybnitelným faktem je, že většina území takto definované entity má vnitrozemský charakter s komplikovanějším přístupem k moři, což je významný faktor rozvoje společnosti, státu a jeho ekonomické síly, strategického významu regionu. A právě o to je střední Evropa ochuzena, samozřejmě s výjimkou Německa a Polska. Ovšem jejich pobřeží Severního a Baltského moře nebylo dlouho tak ekonomicky využitelné jako např. příslušnost ke Středomoří, což se pozitivně promítlo do sociálně-ekonomického rozvoje na území dnešního Slovinska. Zprostředkovaný přístup k moři je sice limitujícím prvkem rozvoje, ale na druhou stranu středoevropská lokace se stala přirozenou spojnici mezi západní Evropou a Východem, ať již máme na mysli osmanskou říši, nebo Rusko. Velkomoravská říše v 9. století propojila tzv.

jantarovou stezkou¹⁰ i severojižní osu, a to Baltské moře s Jadránem (Krejčí, 2010: 55). Střední Evropa tak byla protkána kupeckými stezkami, což jí zajišťovalo nejen hospodářskou prosperitu díky výnosům z mýtného, ale především kontakt s novými vývojovými procesy a rozvoj vzájemné spolupráce jak se sousedy na západě, tak i na východě. Důležité tedy pro rozvoj regionu je, že od raného středověku zde přestalo platit ono antické *hic sunt leones*.

Významným faktorem hospodářského rozvoje je to, že středoevropský prostor se rozkládá v mírném klimatickém pásmu s dostatkem zemědělsky využitelné půdy, s dostatkem pitné vody a s poměrně vysokou bonitou orné půdy. Rozsáhlá území zemědělsky využitelná ve Střední Evropě se v raném středověku, resp. na přelomu starověku a nástupu středověku, stala průsečíkem stěhování národů. Migrace obyvatel byla způsobena především ekonomickými podmínkami – demografickým růstem, hledáním nového životního prostoru a také přechodem od pastevectví k zemědělství. Hojnost, dostupnost a bonita půdy byly definičním znakem Střední Evropy až do 19. století, a to pro většinu komparovaných zemí. Demografický přetlak byl pociťován v německých zemích již na sklonku 18. století, proto docházelo k řízené migraci Germánů na východ – tzv. Ostsiedlung¹¹. V případě Rakouska byl jeho převážně hornatý charakter pro zemědělské účely využitelný zpočátku jen částečně. V 19. století dochází k dalším migračním tokům z prostoru Střední Evropy, a to směrem na východ k Černému moři, ale i směrem na západ do USA. V té době byla většina zemědělské půdy ve Střední Evropě obdělávána a v souvislosti s demografickým vývojem její výměra vzhledem k tehdejšímu pouze extenzivnímu hospodaření již nepostačovala.

Region je protkán poměrně hustou sítí řek a mnohé z nich jsou již po staletí dobře splavné. Například Vltava a Labe byly využívány pro plavbu již v době bronzové, tedy v 2.–1. století před naším letopočtem (*sic!*). Labe bylo využíváno také v době římské říše, kdy na jejích mapách v oblasti střední Evropy se ještě dlouho skvěl nápis *hic sunt leones*, přesto se například od českých Lovosic plavil kámen do německého Magdeburku. Za Karla IV. kolem roku 1360 byl představen projekt cesty spojující Benátky s Bruggami přes Čechy, kde krátkou cestou po souši a s plavbou

10 „Označení ‚jantarová stezka‘ se objevuje poprvé v písemných zprávách římských autorů Tacita a Plinia staršího. Plinius přináší zprávu o urozeném Římanovi, který se za Neronovy vlády vypravil po jantarové cestě k pobřeží Baltského moře s cílem získat zde jantar a dopravit ho do Říma. V době římské, tj. první čtyři století n. l., byla stezka patrně využívána nejintenzivněji.“ – <http://cs.wikipedia.org/wiki>, přístup 30. 5. 2013.

11 Více 1.3 Politické vymezení.

po Vltavě a Labi měla být ušetřena doba a náklady delší cesty podél pobřeží z Benátek do Flander. Průplav propojující Dunaj s Vltavou se prý dle Dubraviovy kroniky začal stavět v roce 1375, ale nejen z finančních důvodů byl nedokončen.¹² „Ze 13. a 14. století z mnoha míst v Evropě pocházejí zprávy o českých kupcích a plavcích (...) například na cestách za flanderským sukem se plavili po saském Labi a doklady o placení cla kupci z Čech se našly i v Kolíně nad Rýnem. V polské Toruni se zas píše, že se české lodě plavily i na Baltu a známe je i z hlavního námořního přístavu západní Evropy, z Brugg ve Flandrech.“¹³

I řeka Morava byla dle dochovaných dokumentů využívána komerčně, především pro plavení dříví, ale ve středověku jen při vyšší hladině vody. Moravský zemský sněm již v roce 1542 zavázal všechny, kteří bydlí na řece Moravě, aby nebránili splavnosti ostatním. O 111 let později, tedy roku 1653, se moravští stavové usnesli na krocích vedoucích k zajištění splavnosti Moravy a zároveň k jejímu propojení s Odrou, což je považováno za první doložitelnou zmínku záměru propojit Dunaj s Odrou.¹⁴ Podrobnější projekt uvažující o propojení povodí tří moří nabídl ve svém traktátu z roku 1700 „Pojednání o užitečnosti, možnosti a způsobu spojení Dunaje s Odrou, Vislou a Labem plavebním kanálem“ nizozemský kněz Lothar Vogemont.¹⁵ I přes tyto rané úvahy, motivované potřebností a ekonomickou efektivností (neboť tzv. Moravská brána, nalézající se v nejnižším bodě rozvodí, je pro takovýto projekt technicky a ekonomicky nejjednodušší),¹⁶ tzv. plavební kanál Dunaj–Odra–Labe je stále, i v 21. století, jen na papíře, to i přes fakt, že tento projekt je součástí naší přístupové smlouvy s Evropskou unií. Na jaře 2013 se opětovně začalo na mezistátní úrovni z popudu českého prezidenta Zemana o tomto vodním díle diskutovat alespoň na politické úrovni. Je logické, že tento projekt by výrazně přispěl k vnitřnímu trhu EU, k vyšší propojenosti nejen zemí Visegrádu (celého střeoevropského regionu), ale i koncových zemí, tzn. zemí severního Německa (Hamburk zařazujeme z ekonomického hlediska spíše do západní Evropy) a také zemí jižní a jihovýchodní části Evropy (Dunaj protéká deseti státy a ústí v Rumunsku a částečně na Ukrajině).

12 <http://www.d-o-l.cz/index.php/cs/oprojektu/historie>, přístup 28. 9. 2011.

13 <http://21stoleti.cz/blog/2006/01/20/nejvetsi-vodni-cesty-v-cechach>, přístup 8. 10. 2011.

14 <http://www.d-o-l.cz/index.php/cs/oprojektu/historie>, přístup 28. 9. 2011.

15 Ibid.

16 „Je stejným „rodinným stříbrem“ jako nejužší místo americké pevniny (Panama) nebo území Suezského průplavu.“ (ibid.)

Ale zpět do historie. Systém organizace obchodu po Labi se významně rozšířil. Lodní doprava po Labi byla institucionálně ošetřena za Marie Terezie. Už v roce 1764 byla zřízena plavební komise, jež se postupně transformovala v Plavební vodní ředitelství (vzniklo roku 1770). Dle navigačního patentu z roku 1777 bylo lodní dopravě přiřknuto prioritní postavení ve využívání řeky a jejího toku zároveň s garancemi její údržby státem. Roku 1821 byla vytvořena komise pro využívání Labe¹⁷ podpisem tzv. plavebních akt, v jejichž důsledku byl pro Labe garantován status mezinárodní vodní cesty s volným přístupem plavidel bez celního zatížení pro převážený náklad. V letech 1897–1913 byla budována soustava zdymadel na Vltavě i Labi pro jejich vyšší využitelnost. Podobně bylo zajištěno využívání Dunaje v roce 1856, kdy na pařížské konferenci, uzavírající krymskou válku, byla ustavena komise k zajištění plavby po Dunaji (Evropská dunajská komise). Odra je další řekou nejen ekonomického, ale i geopolitického významu a vytváří přirozenou, téměř 200kilometrovou hranici mezi polským a německým teritoriem (s předcházejícím tokem další střeoevropské řeky Nisy, jež se do Odry vlévá). To vše nejen zajišťovalo poměrně snadné podmínky pro přežití, ale také to bylo výraznou zárukou potenciální prosperity, což byla ostatně příčina toho, že se zde v rámci stěhování národů usadila mnohá etnika. Ale také to bylo příčinou mnohých územních nároků sousedních panovníků. Význam střeoevropského prostoru byl tedy umocněn nejen přírodní vybaveností, ale také schopností panovníků využívat území pro své účely a ekonomické či obecně strategické zájmy!

Ačkoliv střeoevropská oblast je morfologicky převážně nížinného charakteru (tzv. Východoevropská rovina), je protkána i pohořími (alpsko-karpatská oblast), která měla nejen obranné funkce, ale v posledním století převážně i výrazný ekonomický význam. Společným znakem je i dnes mimořádný rozsah lesních porostů vyjma Maďarska pro všechny analyzované země včetně středomořského Slovinska.

1.2.2 Hospodářská geografie Střední Evropy

Analogicky k příznivým podmínkám pro život a obživu byla a stále ještě je Střední Evropa dobře vybavena nerostným bohatstvím, jež se začalo využívat už ve středověku a které napomohlo rozmachu regionu v rámci obou průmyslových revolucí – první na sklonku 18. století především

17 Inspirací byla již fungující Rýnská plavební komise, která vznikla roku 1815.

v západnější části Evropy, druhé v průběhu 19. století v Německu, v českých historických zemích a částečně v Polsku.

Kolem roku 1280 byly v okolí dnešní Kutné Hory ve velkém množství nalezeny tzv. stříbrné žíly (stříbronosné rudy) a to vedlo to k zásadním změnám nejen technickým, ale především právním a společenským. Za Václava II. získal monopol na ražbu mincí Vlašský dvůr v Kutné hoře, a to díky *ius regale montanorum*¹⁸, což znamenalo nejen jistou centralizaci, ale především kontrolu, tzn. celkové upevnění královské moci prostřednictvím „tvrdé“ měny čili dnešním jazykem stabilizaci ekonomiky. Každopádně je ale toto původně české horní právo ze začátku 14. století (kolem roku 1300) současně také nejstarším právem na světě se sociálními a pracovněprávními předpisy, nehledě k normám, které je možno nazvat jako zárodky důlních bezpečnostních předpisů. Kutnohorské důlní mapy náleží k nejstarším dochovaným mapám a představují nejdokonalější soubor báňských map z 16. století ve střední Evropě.¹⁹ Byl to jeden z mála počinů svým významem přesahujících střední Evropu.

Jednou ze skutečně evropsky významných firem ve střední Evropě se stala ražebna v dnešní slovenské Kremnici, založená uherským králem Karlem I. Robertem z Anjou v roce 1328. Z její dílny pocházely zlaté dukáty podle florentského vzoru. Mincovna později v průběhu 20. století razila mince až 25 měn jiných států. Je to dnes historicky dochovaná nejstarší mincovna na světě s nepřerušenou výrobou, což jí dodává jistý globální význam. Ovšem jedná se spíše o výjimku, protože historie nedopřála střední Evropě dlouhá období stability – za přerušením ekonomické prosperity a právní kontinuity velmi často stály politické a institucionální změny (Korbel, 2011: 56).

Jen na okraj – na území dnešního Slovenska v 16. století vznikl nový řemeslný obor, a to drátenictví. Toto řemeslo se pak rozšířilo po celé Evropě a díky expanzionismu evropských panovníků i do jiných regionů světa. Největší rozmach zaznamenalo v 19. století, po první světové válce začalo upadat. Dnes je považováno za zaniklý obor v původním účelu, přetrvává ve šperkařství (Vondrušková, 2002: 15–20). Vedle kutnohorských dolů a kremnické ražebny je drátenictví dalším dokladem toho, že národy ve střední Evropě nebyly pouhým přívěskem vyspělejších částí

18 Samotná dikce je dílem italského právníka Gozia z Orvieta prý za vydatného spolutvůrce Václava II.: „tento horní zákon se stal základem horního zákonodárství v řadě evropských i zámořských zemí. Václavův zákon platil v českých zemích téměř 600 let, byl s různými doplňky a modernějšími úpravami.“ http://www.hornictvi.info/histor/lokality/kutna_h/KUTNA_HO.htm, přístup 13. 8. 2011.

19 http://www.hornictvi.info/histor/lokality/kutna_h/KUTNA_HO.htm, přístup 13. 8. 2011.